

ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

ГЕРОДОТ «ІСТОРІЯ» *

Книга IV

1. Після здобуття Вавилону Дарій вирушив у похід на скіфів. Оскільки Азія мала в своєму населенні багато чоловіків і в царській скарбниці постійно надходило багато грошей, Дарій побажав помститися на скіфах за те, що вони колись удерлися до Мідії, перемогли тих, хто намагався їх затримати, і так вони перші розпочали ворожі дії. Справді, як я вже сказав вище, скіфи були владарями Верхньої Азії впродовж двадцяти восьми років. Удерлися вони до Азії, переслідуючи кіммерійців, і позбавили влади мідійців, бо до приходу скіфів, мідійці владарювали в Азії. Але скіфів, які були відсутні протягом двадцяти восьми років, коли вони повернулися до своєї країни, спіткали випробування такі тяжкі, як і ті, що були в Мідії, але вони зустріли там численне вороже військо, бо скіфські жінки через те, що їхніх чоловіків не було з ними так довго, взяли собі за чоловіків рабів.

2. Усіх своїх рабів скіфи осліплюють, а причина цього молоко, яке вони звичайно п'ють. І ось як вони це роблять. Вони беруть кістяні рурки, дуже схожі на сопілки, засовують їх у статеві органи кобиля і дмухають ротом, і коли один дме, другий доїть. Вони кажуть, що так вони роблять тому, що через дмухання роздуваються жили кобили і спускається її вим'я. Коли вони закінчують доїти, вони наливають молоко в глибокі дерев'яні посудини, саджають навколо кожної посудини на однаковій відстані один від одного сліпих і ті збовтують молоко. Потім вони знімають вершки, що утворюються на поверхні, які вважають кращою частиною молока, а те, що залишається на дні, вважають за гіршу частину. З цієї причини кожну людину, яку скіфи беруть у полон, вони осліплюють, бо вони не землероби, а кочовики.

3. Отже, від цих скіфських рабів і від жінок народилося і виросло покоління юнаків, які, довідавшись про своє походження, виступили проти тих, що повернулися з Мідії. І перш за все вони прокопали широченний рів, що починався від Таврських гір і доходив до Маєтійського озера в тому місці, де воно має найбільшу ширину. Так вони відрізали від Скіфії значну частину. Потім, коли скіфи вдерлися в країну, вони вчинили їм опір і почали з ними битися. Після багатьох боїв, коли виявилось, що скіфи не можуть подолати супротивників, один із скіфів сказав так: «Що це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і їхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити: відкинути списи

* Продовження. Початок див. «Археологія» № 1.

та луки і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них. Поки вони бачать нас із зброєю, вони вважають себе рівними з нами, а побачивши, що в нас замість зброї батоги, вони розуміють, що вони наші раби і перестануть чинити нам опір». Почувши це, скіфи так і зробили, а здивувавшись тому, що сталося, юнаки припинили битву і повтікали.

4. Так скіфи, які заволоділи були Азією, потім вигнані мідянами, повернулися до своєї землі. Бажаючи покарати їх, Дарій зібрав у похід проти них військо.

5. Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів і ось як це сталося. Їхня країна була пустелею і перша людина, що там з'явилася, був один на ім'я Таргітай. Батьками цього Таргітая, як вони кажуть, але я цьому не вірю, були за їхнім твердженням Зевс і дочка бога ріки Борісфена. Від них походив Таргітай і у нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені із золота плуг, ярмо, сокира і чаша. Перший побачив їх старший брат і наблизився, щоб їх узяти, але все це золото, коли він підійшов туди, почало горіти. Він віддалився і тоді до них підійшов другий брат, але із золотом сталося те саме. Отже, так своїм полум'ям прогнало їх обох золото. Проте, коли до нього наблизився третій, молодший брат, золото згасло і тоді він узяв його собі і пішов із ним додому. І старші брати, після того, що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому.

6. Отже, як кажуть, від Ліпоксея походять ті скіфи, плем'я, яких називається авхатами, від середнього брата Арпоксея, ті, що називаються катіарами і траспіями, і, нарешті, від молодшого брата походять ті, що називаються паралатами, а всі вони разом, як кажуть, називаються сколотами, а ця назва була ім'ям їхнього царя. Назву скіфи їм дали елліни.

7. Отаким є походження скіфів за їхніми власними словами, а відтоді, коли вони з'явилися, тобто від першого їхнього царя Таргітая до походу Дарія проти них, минуло якраз тисяча років, не більше. Те священне золото пильно оберігають їхні царі і дуже шанують його і щороку, приносячи йому щедрі жертви, просять його захистити їх. Проте, коли хтось із сторожів цього золота під час свята, будучи просто неба, засне, скіфи кажуть, що він не проживе до кінця року. І через це як нагороду йому дають стільки землі, скільки він за один день може об'їхати верхи. Оскільки їхня країна дуже велика, Колаксай, як кажуть, поділив її на три царства для своїх дітей і одне з них зробив дуже великим, саме те, в якому зберігається золото. В краях, розташованих вище на півночі від останніх мешканців країни, сиплеться пір'я і неможливо нічого ні бачити, ні йти далі, бо і земля там і повітря наповнені пір'ям і вони заважають щось бачити.

8. Таке розповідають скіфи про свій народ і про країну, яка вище від них на півночі. Проте елліни, що мешкають на узбережжях Понту, ось що кажуть про це. Геракл, коли він гнав Геріонових бугаїв, прибув до цієї країни, де тепер мешкають скіфи і яка тоді була безлюдною. А Геріон, кажуть, мешкав поза Понтом, на острові, що його елліни називають Ерїтейя, деє поблизу Гадейрів, які розташовані далі за Геракловими стовпами на узбережжі Океану. Океан, як твердять, починається на сході і обтікає всю землю. Так кажуть, але для цього не наводять ніяких доказів. Звідти повертався Геракл і щойно він прибув до країни, яка тепер називається Скіфією (бо його там застала зима і мороз), як витяг свою лев'ячу шкуру, загорнувся в неї і тут на нього найшов сон, а його коні, що паслися, запряжені в колісницю, тим часом зникли з божої волі.

9. Ледве прокинувся Геракл і почав шукати своїх коней, обійшов усю ту землю і нарешті прибув до країни, яка називається Гілея. І там в одній печері він знайшов істоту подвійної природи: наполовину вона була дівочою, а наполовину змією: до сідниць її тіло було жіночим, а

нижче — зміїним. Він, побачивши її, здивувався і спитав, чи не бачила вона десь його коней, що зникли. Вона тоді відповіла йому, що вони в неї, але вона поверне йому їх, коли він із нею з'єднається. І Геракл за таку ціну погодився з'єднатися з нею. А вона весь час відклала повернення йому коней, бо хотіла якнайдовше жити з Гераклом, а він хотів забрати коней і піти геть. Нарешті, вона віддала йому їх і сказала: «Цих коней, що прийшли сюди, заради тебе я врятувала, а ти винагородив мене за мою послугу; від тебе я зачала трьох синів. Коли ці сини виростуть, що мені з ними робити, поясни мені, чи я залишу їх тут (бо цією країною володію лише я сама), чи я відішлю їх до тебе?» Так вона його запитала, а він, кажуть, так їй відповів: «Скоро ти побачиш, що сини вже стали дорослими, зроби те, що я тобі скажу, і це ти правильно вчиниш: хто з них, ти побачиш, зможе натягнути оцей лук ось так і зможе підперезатися оцим поясом, як я тобі показую, того ти залиш у цій країні. А хто не спроможеться зробити так, як я тобі кажу, того ти прожени геть із цієї країни. І коли ти так зробиш, ти і сама будеш задоволена і виконаєш мої вказівки».

10. Так він узяв один із своїх луків (бо до тих пір Геракл носив із собою два луки) і показав, як слід оперезуватися поясом, і передав їй і лук, і пояс, які носив на тому боці, де було припасовано золоту чашу, а передавши їх, відійшов. Коли народилися сини, вона спершу дала їм імена: першого назвала Агатірсом, другого Гелоном, а останнього — Скіфом. Згодом, коли вони змужніли, вона згадала про доручення Геракла і виконала його. І сталося так, що двох з її синів Агатірса і Гелона, які не спромоглися виконати запропоноване матір'ю, вона вигнала з країни і вони пішли світ за очі. Проте молодший із них, Скіф, виконав запропоноване йому і залишився в країні. І від Скіфа, Гераклова сина, походять ті, що стають царями скіфів. І на згадку про ту чашу скіфи і до цього часу носять підвішену на поясі чашу. (Оце, власне, зробила для Скіфа, і саме лише для нього, його мати.) Це, про що я розповів, переказують елліни, які мешкають на берегах Понту.

11. Є ще й третій переказ, якому я найбільш довіряю, а саме такий. Згідно з ним із кочовниками скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей массагетів і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвоє і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж залишившись, наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухатися царів, ні царі більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які лиха спіткають їх, якщо вони втечуть разом із більшістю. Скоро вони прийняли такі рішення, вони розділилися, обидві їхні частини стали рівними в числі і вони почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер ще можна там бачити). Там їх поховали і після того кіммерійці покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її.

12. Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і земля, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор. Здається, кіммерійці, тікаючи від скіфів в Азію, оселилися на півострові, де тепер розташовано еллінське місто Сінопа. Очевидно також, що скіфи, переслідуючи їх, удерлися в Мідію, збившись з шляху. Бо кіммерійці весь час тікали вздовж моря, а скіфи, маючи праворуч від себе кавказькі гори, збочилися з шляху

в сторону суходолу і вдерлися до мідійської землі. Такий існує інший переказ як в еллінів, так і у варварів.

13. Арістей, син Каїстробія, проконнесець, в своєму епічному творі розповідає, що він, натхнений Фебом, прибув до ісседонів, а за ісседонами живуть одноокі люди арімаспи, а ще далі за ними є грифи, які охороняють золото, а там далі біля моря живуть гіпербореї. Всі вони, крім гіпербореїв, починаючи від арімаспів, постійно нападають на своїх сусідів. Арімаспи витіснили з країни ісседонів, а ісседони скіфів, а кіммерійців, які жили біля південного моря, скіфи змусили покинути країну. Отже, і цей переказ не узгоджується з тим, що розповідають скіфи про свою країну.

14. А звідки був цей Арістей, який склав такий епос, уже було сказано, а про те, що я чув про нього в Проконнесі і в Кізіку, я скажу. Кажуть, що Арістей був там за своїм народженням не нижчий за будь-кого з громадян. Зайшовши в Проконнесі до сукновальні, він там помер.

Сукновал зачинив майстерню і пішов сказати родичам померлого. Вже в місті поширилася чутка про смерть Арістея, коли один кізікенець, що прийшов із міста Артакі, піддав сумніву правдивість цієї чутки, сказавши, що він зустрів Арістея, коли той ішов у Кізік, і навіть розмовляв із ним. І він наполягав на своєму сумніві, а родичі померлого прийшли до майстерні, маючи з собою все необхідне для похорону. Але коли вони відчинили майстерню, то не знайшли там ні живого, ні померлого Арістея. Згодом, коли минуло шість років, кажуть, Арістей з'явився в Проконнесі і склав там той твір, що його елліни називають тепер Арімаспією, а склавши його, він зник удруге.

15. Оце кажуть у двох містах, а наступне, мені сказали, відбулося в мешканців Метапонта в Італії за двісті сорок років після другого зникнення Арістея, як я підрахував, зіставивши те, що трапилося в Проконнесі з тим, що було в Метапонті. Метапонтіїці розповідають, що в їхній країні з'явився той самий Арістей і наказав їм спорудити жертвник Аполлонові, а біля нього поставити статую з ім'ям на ній проконнесця Арістея, бо, сказав він, лише до них, італіотів, а більш ні до кого не приходив Аполлон і що сам він його супроводжував, але тоді, коли він супроводжував бога, він був круком. Так він сказав, за словами метапонтіїців, і зник, а вони послали людей у Дельфи і запитали пророче святилище, що це було за явище тієї людини. Піфія відповіла їм, щоб вони послуухалися і зробили все, як їм було сказано, і, якщо вони його послуухаються, це буде їм на добро. Вони послуухалися і все виконали. І справді тепер біля статуї Аполлона стоїть ще одна статуя з ім'ям Арістея, а навколо ростуть лаврові дерева. Статую поставлено на агорі. Отже, досить тепер про Арістея того, що я сказав.

16. Що там далі на північ від цієї країни, про яку ведеться в мене оповідання, ніхто не знає нічого певного, бо, сказати правду, я не міг ні від кого довідатися, хто б знав про це як самовидець. Отже, навіть і сам Арістей, про якого я розповів трохи вище, у своєму творі повідомляє, що він не ходив далі від ісседонів, але про те, що там далі, він розповідає з чуток, додаючи, що так кажуть ісседони. Хоч як там було, я намагався в своєму дослідженні зайти якомога далі, і наводжу всі надійні відомості, які я чув.

17. Від гавані борісфенітів (бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, котрий можна зустріти, це калліппіди, які є наполовину елліни і наполовину скіфи, над ними є інший народ, що називається алізонами. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник і сочевицю та просо. Над алізонами живуть скіфи оратаї, які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж. Ще далі над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, є незалюднена країна. Оці народності живуть уздовж ріки Гіпанія на заході від — Борісфена.

18. Якщо перейти Борісфен, ідучи від моря, то спершу буде Гілея, а якщо йти ще вище, там живуть скіфи землероби, яких елліни, що живуть уздовж ріки Гіпанія, називають борісфенітами, а самих себе ті елліни називають оліввіополітами. Отже, ці скіфи — землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху, і до ріки, що називається Пантікап, а на півночі на відстані, якщо плити одинадцять днів, там джерела Борісфену. Далі країна, що над ними, це пустеля великих розмірів. За пустелею мешкають андрофаги, які є окремою народністю, яка не належить до скіфів. А далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки я знаю, там нема іншого народу.

19. На схід від цих скіфів землеробів, якщо перейти ріку Пантікап, у тій країні мешкають кочовники, також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землі. Вся ця країна позбавлена дерев за винятком Гілеї. Ці кочовники живуть на сході на відстані чотирнадцяти днів шляху і доходять до річки Герра.

20. За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми невільниками. Вони на півдні сягають аж до Таврії, а на сході — до рову, що як я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Маєтідському озері, що називається Кремни.

Деякі інші частини їхньої землі доходять до ріки Танаїда. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлайни, це вже інша народність, не скіфська. Вище від меланхлайнів, наскільки я знаю, є болота і незалюднена країна.

21. Якщо перейти ріку Танаїд, там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам, які живуть у країні, що починається від затоки Маєтідського озера і простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів шляху і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних. Над ними живуть будіни в країні, що вся заросла різними деревами.

2. Вище над будінами на півночі спершу простягається пустеля на відстань семи днів шляху, а за пустелею, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають тіссагети, окрема і численна народність. Вони живуть полюванням. Поряд із ними живуть у тій самій країні ті, що називаються іюрки. І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні і мисливець влізає на дерево і очікує. Кожен там має привичаєного коня, що лягає на живіт, щоб не звертати на себе уваги. І кінч очікує так само, як і собака. Шойно мисливець побачить із дерева дичину, він стріляє в неї з лука, стрібає на коня і переслідує її разом із собакою. Вище від них, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають інші скіфи, які відокремилися від царських скіфів і згодом прийшли до цієї країни.

23. Отже, до країни цих скіфів, яку я описав, уся земля рівна з жирним ґрунтом, але далі вона кам'яниста і нерівна. Коли перейти на значну відстань від цієї кам'янистої землі, прийдеш до узгір'їв високих гір, де живуть люди, які кажуть, усі від народження лисі — і чоловіки, і жінки, в них плоскі носи і великі підборіддя, вони розмовляють своєю мовою, але одягаються так, як скіфи і годуються плодами якихось дерев. Дерево, плодами якого вони харчуються, називається понтійським і воно велике, розміром приблизно з смоківницю. На ньому ростуть плоди завбільшки з боби, а в них є кісточки. Коли ці плоди дозрівають, їх висипають на тканину і вичавлюють, а з них витікає густа і чорна рідина і її називають асхі. Вони її злизують або змішують її з молоком і п'ють, а з гушавини роблять пироги і їх їдять, оскільки в них мало худоби, бо в цих краях пасовища дуже вбогі. Кожен із них живе під деревом і взимку обгортає дерево білою непромокальною повстю, а влітку залишає дерево без повсті. Їх не пригноблює ніхто з людей, бо їх уважають за священних. Нема в них ніякої зброї. І, по-перше, вони заспокоюють своїх сусідів, коли ті сваряться між собою, а, по-друге, якщо хтось приходиться до них, шукаючи

притулку, то його ніхто не може скривдити. Цей народ називається аргіппаї.

24. До цих лисих ще досить відома країна і народи, що там біля них мешкають, бо іноді і скіфи заходять до їхньої країни і неважко одержати від них відомості, а також і від еллінів із гавані Борісфену та інших гаваней Понту. Ті скіфи, які заходять до них, обмінюються товарами, використовуючи при цьому сім товмачів із сьома мовами.

25. До країни цих людей, як я сказав, місцевості відомі, але далі на північ від цих лисих людей ніхто не може дати певних відомостей, бо шлях перегороджують високі недоступні гори, які людина не може перейти. Проте лисі люди розповідають, а я їм щодо цього не йму віри,— ніби на цих горах живуть люди з козячими ногами, а якщо піти далі від них, то там є люди, що сплять шість місяців щороку, і цього я аж ніяк не можу припустити. Але щодо місцевостей на схід від лисих людей, то можна з певністю сказати, що там живуть ісседони. Проте щодо місцевостей, розташованих вище від лисих та від ісседонів на півночі, ми нічого не знаємо крім того, що розповідають ці люди.

26. Кажуть, що ісседони мають такі звичаї. Коли помирає чийсь батько, всі його родичі приносять баранину, потім готують жертвоприношення, дрібно шматують м'ясо і додають до нього і м'ясо померлого батька свого господаря, потім перемішують усе це м'ясо і влаштовують учту. Але з голови померлого вони виривають волосся, добре очищують її, позолочують її і тримають її в домі як дорогоцінність і приносять їй щороку великі жертви. Це робить син своєму батькові так, як елліни, коли справляють свято померлих батьків. Що ж до іншого, то ісседони славляться як справедливі люди і їхні жінки рівноправні з чоловіками.

27. Про них, як я сказав, є відомості, але про те, що там вище від них, про однооких людей і грифів, що охороняють золото, розповідають ісседони, а від них про це довідуються скіфи і переказують іншим. Отже, від скіфів ми маємо ці відомості і однооких людей ми називаємо по-скіфському арімаспами, бо скіфською мовою аріма—це одне, а спу—це око.

28. В усій цій країні, яку я описав, зима настільки сувора, що нестерпний мороз триває вісім місяців так, що коли проллеш воду, то від цього на землі не буває болота, але коли розпалиш вогонь, може бути багнюка. Море замерзає, а також і весь Кіммерійський Боспор. І скіфи, що живуть по цей бік рову, переїжджають по льоду цілими громадами на своїх возах через протоку, до сіндів. Така сувора зима триває там вісім місяців без перерви, а впродовж інших чотирьох місяців там уже не так холодно. А зима в тих краях не схожа на зиму, яка буває в усіх інших краях, бо там у добу дощів не випадає багато опадів, але влітку весь час ідуть дощі. І на той час, коли в інших краях гримить грім, у них його не буває, а влітку часто гримить грім. Якщо грім загримить узимку, то це вважають за небувале чудо. Так само, коли буває землетрус у Скіфії, чи влітку, чи взимку, це вважають за чудо. Їхні коні добре витримують що сувору зиму, але осли і мули зовсім не витримують її, між тим, як в інших краях під час морозів коні замерзають і здихають, але осли і мули витримують.

29. На мою думку, порода безрогих биків, що там живе, через це не має рогів. Мою думку підтверджує і цей вірш із Гомерової «Одісеї», в якому сказано: «І в Лівії, де завжди ягнята народжуються з рогами» (IV, 85).

І добре це сказано, бо в жаркому кліматі роги швидко виростають. Навпаки там, де буває дуже холодно, в тварин або зовсім не ростуть роги, або ледве виростають.

30. Такі наслідки бувають від холоду в тих краях. Проте я не можу пояснити (бо моє оповідання від самого початку потребує відхилень), чому в усій Елеї не можуть народжуватися мули, хоча їхня країна зовсім не холодна і для цього не існує жодної іншої причини. Самі елейці кажуть, що в їхній країні не народжуються мули через

якесь прокляття. А справа дійсно стоїть так, що коли настає час запліднюватися кобилам, елейці відводять їх до своїх сусідів і там залишають їх, щоб їх запліднили осли і вони завагітніли. Потім вони знову відводять їх до своєї країни.

31. Щодо пір'я, про яке кажуть скіфи, ніби все повітря буває повне ним і не можна нічого побачити перед собою і йти далі, то я маю таку думку.

В північних краях цієї землі падає безперервно сніг, і, звичайно, його менше влітку, ніж узимку. Отже, той, хто зблизька бачить, як падає густий сніг, зрозуміє, що я хочу сказати, бо сніг справді схожий на пір'я. І з приводу цієї суворої зими, північні частини цього материка не залюднені. Отже, я маю думку, що скіфи і їхні сусіди кажуть про пір'я, порівнюючи сніг із пір'ям. Оце, що я написав, таке розповідають про ті далекі краї.

32. Про гіпербореїв ні скіфи не розповідають нічого, ні інші люди, що живуть у тих краях, за винятком, мабуть, ісседонів. Але я гадаю, що і вони нічого не можуть розповісти, бо якби вони щось розповідали, то і скіфи могли б розповісти, як вони розповідають про однокорих людей. Лише Гесіод розповідає про гіпербореїв, також і Гомер в «Епігонах», коли правда, що Гомер написав цей епос.

33. Але далеко більше за всіх про них повідомляють делосці, розповідаючи про те, що священні предмети, загорнуті в пшеничну соломку, переносяться від гіпербореїв до Скіфії, а від Скіфії їх приймає кожен народ від своїх сусідів і відносить їх далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря. Звідти їх відсилають на південь і перші серед еллінів їх одержують додонці, а від них ці предмети переносять до Малійської затоки і приставляють до Евбеї і від міста до міста їх посилають до Каріста. Проте звідти проминають Андрос, бо карістійці переносять їх просто на Тенос, а теносці на Делос. Отже, кажуть, що так ці священні предмети прибувають на Делос. Проте, вперше гіпербореї послали двох дівчат, щоб вони принесли ці предмети, а їхні імена за словами делосців були Гіпероха і Лаодіка. Разом із ними для безпеки гіпербореї, кажуть, послали як їхніх супутників п'ятеро чоловіків, яких тепер називають перферейцями і вони користуються великою повагою на Делосі. І через те, що послані гіпербореями не повернулися до своєї країни, і вони, кажуть, вирішили, що їм не вигідно, якщо завжди відбуватиметься таке з їхніми посланцями, що вони їх більше не побачать, і для цього вони переносять священні предмети загорнуті в пшеничну соломку до своїх кордонів і передають їх своїм сусідам із дорученням передати їх далі іншому народові. Так, кажуть, посилають оці предмети і вони доходять до Делосу. І я сам знаю такий звичай, я хочу сказати тут, що фракійські жінки і жінки пайонів, коли приносять жертви цариці Артеміді, виконують священний обряд із пшеничною соломою.

34. Отже, наскільки я знаю, так роблять ці жінки. А на честь тих дів, що прибули від гіпербореїв і померли на Делосі, дівчата і юнаки на Делосі стрижуть своє волосся. Дівчата до свого одруження відрізують прядку свого волосся, обвивають його навколо веретена і кладуть на могилу тих двох дів (могила є в храмі Артеміді, ліворуч від входу, а над могилою посаджено маслину) і делоські юнаки, обвивають, яке там у них є волосся, навколо зеленої гілки і кладуть її там на могилу. Отаку шану віддають мешканці Делосу цим двом дівам.

35. Самі делосці кажуть ще, що Арга і Опіда, дочки гіпербореїв, прибули колись звідти на Делос ще до Гіперохи та Лаодіки. Ці останні, кажуть, прийшли принести дари за обітницею для полегшення полонів, а Арга і Опіда прибули разом із обома богами і що їм віддають вони ще й іншу шану. Отже, делоські жінки збирають священні дари, називаючи їхні імена в гімні, який склав один лікієць Олен. Від них навчилися острів'яни та іонійці співати гімни на честь Арги і Опіди, називаючи їхні імена і збираючи священні дари, а коли вони палають на жертovníку стегна жертвовних тварин, то попіл від них вони сип-

лять на могилу Опіди і Арги і так відбувається це жертвоприношення. (Цей Олен прибув із Лікії і склав іще інші давні гімни, що їх співають на Делосі.) Могила цих дів міститься за храмом Артеміди і на його східній стороні дуже близько від бенкетного залу кеосців.

36. Досить уже того, що я сказав про гіпербореїв. Я не переказуватиму казки про Абарія, ніби то він був гіпербореєм і носився по світу з своєю славнозвісною стрілою, зовсім нічого не ївши. Якщо існують гіпербореї, тоді існують також і гіпернотії. Проте мені хочеться сміятися, коли я бачу, як багато людей до цього часу креслять карти землі, але ніхто з них не може по суті визначити форму світу. Це вони зображують Океан, який обтікає навколо землі, котра зовсім округла, ніби окреслена циркулем, і вони уявляють собі Азію рівною Європі. Так, я тепер у небагатьох словах покажу, якої величини кожна з них і яку форму має кожна.

37. Країна, де мешкають перси, простягається на півдні аж до південного моря до так званого Червоного моря. Вище від них на півночі живуть мідяни, вище від мідян живуть саспейри, а вище від саспейрів — колхи, країна яких доходить до північного моря, що в нього вливається річка Фасіс. Ці чотири народності мешкають від моря і до моря. Звідси на заході розташовані два півострови і вони спускаються в море, і я їх опишу. Один із цих півостровів на півночі починається від Фасіса і тягнеться вздовж узбережжів Понту і Геллеспону до Сігея в Троаді, а на півдні цей півострів починається від Міріандійської затоки, що є поблизу Фінікії, і тягнеться вздовж моря до Тріопійського мису. На цьому півострові живуть тридцять народностей.

39. Такий один із цих півостровів. Інший починається від Персії і тягнеться до Червоного моря. Перша там є Персія, з якою сусидить Ассірія, а з нею Аравія. І нарешті він закінчується, але тільки так кажуть — біля Аравійської затоки, до якої Дарій довів канал від Нілу. Між Персією і Фінікією є широкий і великий простір. А далі від Фінікії цей півострів простягається від нашого моря вздовж Сирійської Палестини і Єгипту, де і закінчується. На ньому живуть лише три народності.

40. Така форма Азії, якщо почати від Персії і йти далі на захід. А за країнами персів, мідян, саспейрів і колхів у бік світанку та сходу сонця ці країни з одного боку обмежує Червоне море, а на півночі Каспійське море і ріка Аракс, яка тече в той бік, де сходить сонце. Азія заселена аж до Індії. Але землі на схід від Індії вже пустельні. І ніхто вже не може сказати, яка там справді місцевість. Отака і такої величини Азія.

41. Лівія є на іншому півострові, бо Лівія безпосередньо йде за Єгиптом. Там біля Єгипту цей півострів вузький, бо від нашого моря до Червоного моря відстань становить сто тисяч оргій, що дорівнює тисячі стадіям. Але від цієї вузької частини півострів, що називається Лівією, стає широким.

42. Я не можу зрозуміти тих, хто відокремив і встановив межі Лівії, Азії і Європи, бо різниця між ними немала. За своєю довжиною Європа рівна цим обом, а щодо ширини, я гадаю, що її не можна порівняти з ними. Те, що ми знаємо про Лівію, доводить, що її оточують моря, крім тієї частини, яка межує з Азією. Першим це довів, наскільки я знаю, єгипетський цар Неко. Він, коли припинили роботи для прокладання каналу від Нілу до Аравійської затоки, послав фінікійців на кораблях, наказавши їм при поверненні пропливти через Гераклові стовпи в Північне море, і так прибути до Єгипту. Отже, фінікійці вирушили з Червоного моря і припливли до Південного моря. Коли наставала осінь, вони приставали до якоїсь частини Лівії і там обробляли землю. А діждавшись врожаю пшениці, пливли далі. Так минуло два роки і на третій вони обігнули Гераклові стовпи і прибули до Єгипту. І вони розповідали — я цьому не вірю і хай цьому вірить хтось інший, — що коли вони пливли навколо Лівії, то сонце було в них із правої руки.

43. Так уперше було досліджено цей материк. Карфагеняни запевняють, що він оточений морями, бо Ахеменід Сатасп, Теаспів син, не спромігся пропливти навколо Лівії, незважаючи на те, що з такою метою його було послано, але він спершу злякався, що доведеться дуже довго пливати і, по-друге, що береги там пустельні, і повернувся, не виконавши наказу, який дала йому його мати. Він згвалтував одну дівчину, дочку Зопіра, Мегабізового сина. І оскільки за такий вчинок цар Ксеркс наказав посадити його на кіл, Сатаспова мати, яка була сестрою Дарія, своїм проханням урятувала йому життя, сказавши, що призначить йому гіршу кару, ніж ця. Отже, вона змусить його обігнути на кораблі Лівію, і потім зайти в Аравійську затоку. З такою умовою Ксеркс погодився і Сатасп прибув у Єгипет, найняв там корабель і моряків і поплив до Гераклових стовпів. Потім пройшов протокою, обігнув лівійський мис, що називається Солоент, і пішов далі на південь. Проплив він багатьма морями і провів там багато місяців, але оскільки попереду ще була більша частина подорожі, він завернув назад і повернувся до Єгипту. Звідти він прийшов до царя Ксеркса і, описуючи найвіддаленіші краї, він розповів, що приплив до берега пігмеїв, які одягаються в червоні одяги, але коли Сатасп із супутниками пристали до їхнього берега, ті залишили, тікаючи, свої домівки і подалися в гори. Мандрівники зайшли в їхні хатини, але не взяли звідти нічого крім тварин. Він додав ще, що він не спромігся пропливти навколо Лівії, бо його корабель зупинився і далі не можна було пливати. Але Ксеркс не повірив йому, що він каже правду і через те, що він не виконав даного йому наказу, посадив його на кіл, підтвердивши призначену перед тим Сатаспові кару. Один із євнухів Сатаспа, щойно довідався про смерть свого господаря, втік, захопивши багато скарбів, на Самос. Ці скарби в нього відібрав один самосець. Я знаю його ім'я, але нехай уже буде так, я не назову його імені.

44. Більшу частину Азії відкрив Дарій. Він хотів довідатися, де вливається в море ріка Інд, а це така друга ріка серед усіх рік, де водяться крокодили. Для цього він послав на кораблях людей, яким він найбільш довіряв у тому, що вони скажуть йому правду, і серед них був один каріандієць, Скілак. Вони вирушили з міста Каспатіра і з Пактіки і пливли за течією ріки до моря в напрямі до світанку і до сходу сонця. Прибувши до моря, вони повернули на захід і за двадцять дев'ять місяців прибули до того місця, з якого єгипетський цар послав фінікійців, щоб вони пропливли навколо Лівії, як я сказав вище. Після цього плавання Дарій підкорив індійців і засвоїв це море. Так було доведено, що всі інші частини Азії крім тих, які розташовані там, де сходить сонце, схожі на Лівію.

45. Щодо Європи, ніхто напевне не знає, чи ті її частини, що розташовані на сході і на півночі, обмиваються морем. Відомо, що за своєю довжиною вона майже перевершує два інших материки. Я також не можу пояснити, чому земля, що становить один суходіл, одержала три назви і саме від імен жінок. Крім того, чому для них установлено за межі Ніл, ріку Єгипту і Фасіс у Колхиді (інші встановлюють як межі ріку Танаїд, що вливається в Маєтиду і Кіммерійський боспор), не міг я також дізнатися про імена тих, що встановили такі межі і звідки вони взяли такі назви. Звичайно багато еллінів кажуть, що Лівія одержала назву від імені однієї тубільної жінки Лівії, а Азія має назву від імені Прометеевої жінки Азії. Лідійці вважають за своє це ім'я і що Азія отримала назву від імені Азія, онука Мана і сина Котія, а не від Прометеевої Азії. Від нього і одну частину Сардів було названо асіадами. Щодо Європи ніхто не знає, чи обмивається вона навколо морем, і звідки вона одержала це ім'я, і ми не знаємо, хто їй його дав, якщо не скажемо, що ця країна одержала ім'я від Європи з Тіра і перед тим, звичайно, була безіменною, як і два інших материки. Проте Європа, здається, була з Азії і не прийшла до цієї країни, що тепер називається еллінами Європою, але з Фінікії прибула на Крит, а з Криту в Лікію. Оце і є все, що я міг сказати про це питання.

46. На берегах Понту Евксину, куди готувався вирушити в похід Дарій, живуть порівняно до всіх інших країн найменш освічені народи за винятком скіфів. Бо серед племен у припонтійських краях ми не можемо назвати жодного, що було б відоме своєю мудрістю і не знаємо нікого, хто б уславився своїм розумом крім скіфської народності і Анахарсія. Скіфське плем'я дуже розумно винайшло щось, чого нема в інших, вельми важливе для життя людей, наскільки я розумію. Що ж до всього іншого, то я їм не заздрю. Це найважливіше, що вони винайшли, а саме, що ніхто з тих, які нападали на них, не врятувався, і ще, коли вони не хочуть, щоб їх знайшли завойовники, скіфів неможливо зустріти. І справді, люди, що не мають ні міст, ні фортець, але кочують, будучи вершниками і лучниками, які не займаються землеробством, а скотарством, житла яких на возах, як можуть такі люди бути переможеними, як можна до них наблизитися?

47. Це вони винайшли і тому, що їхня країна сприятлива для цього і, крім того, в цьому їм допомагають ріки. Їхня країна рівнинна і рясніє травою і зрошується водою багатьох річок, яких стільки, скільки каналів у Єгипті. Я назову тепер ті з них, які найбільш відомі і судноплавні від самих своїх джерел. Це Істр, що має п'ять гирлів, а потім Тірас, Гіпаній, Борісфен, Пантікап, Гіпакірій, Герр і Танаїд. А тепер іще про течію цих річок.

48. Істр, серед усіх відомих мені річок, найбільша ріка і вода в ньому однакова і взимку, і влітку. Це перша з заходу ріка Скіфії і через те, що в нього вливаються інші річки, вона стає дуже великою. Її притоки, що роблять її великою, такі: по-перше, це п'ять, що течуть у Скіфії: одна, яку скіфи називають Пората, а елліни — Пірет, та ще інші — Тіарант, Апар, Напарій і Ордесс. Перша названа мною притока — велика і тече на схід, зливаючи свої води з Істром, друга названа — Тіарант, вона тече в напрямі приблизно на захід і невелика, нарешті Апар, Напарій і Ордесс течуть між попередніх і вливаються в Істр. Ці річки протікають у Скіфії і всі разом збільшують води Істру. А з країни агатірсів тече річка Марій і з'єднується з Істром.

49. Із верховин Гайму течуть три інші великі ріки в напрямі на північ і вливаються в Істр: Атлант, Аврант і Тібісій. Через Фракію і країну фракійського племені кробізів течуть Атрій, Ной і Артан і вливаються в Істр. Із країни пайонів із гори Родопи витікає річка Скій, що перетинає посередині Гайм і вливається в Істр. Із Іллірії витікає ріка Ангр, що тече рівниною трібаллів і вливається в річку Бронг, а Бронг — в Істр. Отже, і ці дві значні ріки приймає в себе Істр. Із країни, що над омбріками, річка Каршій і ще інша Альпій, течуть на північ і вливаються в нього. Треба зазначити, що Істр перетинає всю Європу від країни кельтів, які разом із кінетами живуть на крайньому заході Європи. Перетявши всю Європу, він на краю Скіфії вливається в море.

50. Отже, через те, що названі ріки і ще й інші приносять йому свої води, Істр стає найбільшою з рік, бо якщо порівняти їх окремо одну з одною щодо кількості води, то Ніл матиме перевагу. Бо, як я сказав, у нього не вливається жодна річка, жодне джерело, які могли б збільшити його води. А Істр і взимку, і влітку має однаковий рівень води, як на мене, ось через що: взимку він такий, як завжди і майже не збільшує свій звичайний рівень, бо в тих краях узимку випадає мало дощів, але сніг падає постійно. А влітку сніг, що випав узимку і його було дуже багато, тане і вода з усіх боків ллється до Істру. Отже, цей сніг, що тане і ллється в нього, саме він збільшує його води, а разом із ним рясні і раптові дощі, бо там і влітку йдуть дощі. І настільки більше води притягає до себе сонце влітку, ніж узимку, настільки влітку більше води вливається в Істр, ніж узимку. Коли порівняти ці два явища, то вони врівноважують одне одного і наслідком цього є те, що Істр має завжди однакову кількість води.

51. Отже, одна з рік Скіфії — це Істр. Далі за нею йде Тірас, який тече з півночі, витікаючи з великого озера, що відмежовує землю

скіфів від землі неврів. Біля гирла його живуть елліни, так звані тіріги.

52. Третя ріка — це Гіпаній, її джерело в Скіфії і починається вона з великого озера, навколо якого пасуться дикі білі коні. І правильно називають це озеро матір'ю Гіпанія. Отже, з нього витікає ріка Гіпаній і на відстані п'яти днів шляху в ньому ще небагато води і його вода солодка, але після того на відстані чотирьох днів шляху від моря його вода стає дуже гіркою. Це тому, що в нього вливається одне гірке джерело, яке хоч і зовсім мале, але дуже гірке і його вода змішується з водою Гіпанія, що є великою річкою серед малих, і це джерело надає його воді такий смак. Це джерело є на межі країн скіфів — землеробів і алізонів. Назва цього джерела і місцевості, звідки витікає його вода по-скіфському Еksamпай, а по-еллінському — Священні шляхи. Тірас і Гіпаній у країні алізонів не дуже віддаляються один від одного, але звідти і далі кожен із них розходить з іншим і відстань між ними розширюється.

53. Четверта ріка — це Борісфен. Вона найбільша серед них після Істру, і, на мою думку, вона найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфії, а й взагалі всіх інших, крім єгипетського Нілу, бо з ним не можна зрівняти жодну іншу ріку. Отже, серед інших рік, Борісфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною водою і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями. Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги. На відстані сорока днів плавання до місцевості, яка називається Герр, відомо, що він тече з півночі, але звідти вище ніхто не може сказати, якими країнами він протікає. Хоч як би там було, встановлено, що тече він через пустелю, поки не досягає країни скіфів-землеробів. Справді, ці скіфи живуть на його берегах на відстані десяти днів плавання. Лише про джерела цієї ріки і Нілу я не можу сказати, де вони є, й гадаю, що і ніхто інший з еллінів не може цього сказати. Там, де Борісфен наближується до моря, з ним з'єднується Гіпаній, що вливається в те саме мілководдя. Вузька смуга суходолу, що утворюється між цими ріками, називається мисом Гіпполая і на ньому побудовано святилище Деметри. А за святилищем на березі Гіпанія живуть борісфеніти.

54. Оце, що можна сказати спочатку про ці ріки. Після них іде ще інша п'ята ріка, що називається Пантікап, і він бере початок на півночі і витікає з одного озера і між ним і Борісфеном живуть скіфи-землероби, а гирло його в Гілеї, де, огинаючи її, він зливається з Борісфеном.

55. Шоста ріка — це Гіпакірій, що починається від озера, тече країною скіфів-кочовників і вливається в море біля міста Каркінтіди, залишаючи праворуч від себе Гілею і так званий Ахіллесів шлях.

56. Сьома ріка — це Герр, яка відокремлюється від Борісфена в тому місці, до котрого є відомий Борісфен. В тому місці вона починає віддалятися від нього і має таку саму назву, як і та країна. Герр, прямуючи до моря, відділяє країну скіфів-кочовників від царських скіфів і вливається в Гіпакірій.

57. Восьма ріка, як я сказав, — це Танаїд, який тече від півночі, витікаючи з великого озера, і вливається в ще більше озеро, що називається Маєтідським. Воно відокремлює царських скіфів від савроматів. У Танаїд, у його середині, вливається ще одна річка, назва якої Гіргій.

58. Отже, цими річками обдарована Скіфія. Я називаю лише найбільш відомі серед них. Трава, якою годується худоба в Скіфії, більш за всяку іншу, наскільки я знаю, виробляє в собі жовч. Коли вительбушують тварин, то кожний може в цьому переконатися.

59. Отже, все найважливіше скіфи мають у повному достатку. Що ж до іншого, то звичаї в них такі. Богів вони шанують лише таких: найбільш за всіх — Гестію, потім Зевса і Гею, яку вважають за дружину Зевса. Після цих вони шанують Аполлона, Афродіту, Уранію і Арея. Цих богів шанують усі скіфи, а ті, що їх називають царськими скіфами, приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською мовою Гестія називається Табіті, Зевс, дуже правильно, на мою думку, називається Папай, Гея називається Апі, Аполлон — Ойтосір, Афродіта Уранія — Аргімаса, а Посейдон — Тагімасад. Статуй, жертovníків і храмів вони за звичаєм не споруджують за винятком для Арея: для нього вони це роблять.

60. Жертвоприношення всі вони роблять однаково під час усіх свят у такий спосіб. Жертвна тварина стоїть із двома зв'язаними передніми ногами, а жрець стоїть позаду від тварини, тягне за кінець мотузки, звалюючи тварину, коли жертвна тварина падає, він звертається до божества, якому приносить жертву, а потім обкручує навколо шиї тварини зашморг, устромляє в нього ціпок, крутить у всі боки і так задушує тварину, не запалюючи вогню, не посипаючи борошном і не роблячи зливань. І коли він задушить тварину і обдере її шкуру, він починає куховарити.

61. І оскільки в скіфській землі не вистачає дров, ось що вигадали тамтешні мешканці, щоб варити м'ясо. Коли вони остаточно обдериють шкуру тварини, знімають м'ясо з кісток, потім, якщо вони мають казани, а тамтешні казани дуже нагадують лесбоські кратери, лише далеко більші за них, кидають в них м'ясо і після цього розпалюють під казаном кістки жертвних тварин і варять м'ясо. Але коли вони не мають казанів, тоді вони кладуть усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди також води і під шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщується все м'ясо без кісток. І в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо. Коли звариться м'ясо, тоді той, що приносить жертву, як присвяту богові кидає перед собою якусь частину м'яса і тельбухи. Приносять вони в жертву й інших тварин і переважно коней.

62. Отже, так приносять вони жертви всім богам і всяких таких тварин, але Арееві вони приносять жертви в інший спосіб. В центрі області кожного народу існує священна споруда для Арея, яку вони роблять ось як: вони накладають в'язанки хмизу завдовжки і завширшки до трьох стадій, але не дуже високі. На них вони влаштовують чотирикутну площадку, якої три сторони стрімчасті, а на четверту можна зійти. Щороку вони накладають на цю споруду сто п'ятдесят возів хмизу, бо через непогоду вона постійно осідає. В таку купу хмизу кожен народ встромляє старий залізний меч і він є символом Арея. Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней крім тих жертв, що вони їх приносять іншим богам. А йому вони приносять ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім зарізають людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч. Туди наверх вони відносять кров, а внизу біля священної споруди роблять таке. В усіх зарізаних людей вони відрубують разом із плечем правицю і кидають відрубане в повітря і після, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди впаде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини.

63. Отакі в них бувають жертвоприношення, але свиней вони зовсім не приносять у жертву і навіть не розводять їх у своїй країні.